

Nüsha Tahrifi: Sultan II. Murad'a İthâf Edilen Abdülkâdir-i Merâgî'nin "Makâsidü'l-elhân" Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme*Manuscript Alteration: A Study on Abd al-Qadir al-Maraghi's Work 'Maqasid al-Alhan' Dedicated to Sultan Murad II***Seyid Muhammed Taki Hüseyini^{1*} - Ubeydullah Sezikli²**¹ Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Sivas, Türkiye | <https://ror.org/04f81fm77>, <https://orcid.org/0000-0003-2709-2315>, huseyni@cumhuriyet.edu.trAssoc. Prof. Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of Islamic Art and History, Sivas, Turkey | <https://ror.org/04f81fm77>, <https://orcid.org/0000-0003-2709-2315>, huseyni@cumhuriyet.edu.tr² Prof. Dr., Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Yalova, Türkiye | <https://ror.org/01x18ax09>, <https://orcid.org/0000-0001-7312-6737>, ubeydullahsezikli@hotmail.comProf. Dr., Yalova University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic Art and History, Yalova, Turkey | <https://ror.org/01x18ax09>, <https://orcid.org/0000-0001-7312-6737>, ubeydullahsezikli@hotmail.com

* Corresponding author

Araştırma Makalesi**Süreç**

Geliş Tarihi: 23.10.2024

Kabul Tarihi: 02.12.2024

Yayın Tarihi: 30.12.2024

Benzerlik

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal yazılımı ile taranmıştır.

Değerlendirme

Ön İnceleme: İç hakem (editörler).

İçerik İnceleme: İki dış hakem/Çift taraflı körleme.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Seyid Muhammed Taki Hüseyini-Ubeydullah Sezikli

Etik Bildirimturkisharr@gmail.com**Çıkar Çatışması**

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Yayıncı

Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016-Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Türkiye

Yazar Katkıları

Yazar-1 (% 60)

Yazar-2 (% 30)

AtıfHüseyini, S. M. T.-Sezikli, U. (2024). Nüsha tahrifi: Sultan II. Murad'a ithâf edilen Abdülkâdir-i Merâgî'nin "Makâsidü'l-elhân" adlı eseri üzerine bir inceleme. *Turkish Academic Research Review*, 9/4, 405-420, <https://doi.org/10.30622/tarr.1572399>**Öz**

El yazması eserler, birçok araştırma alanında vazgeçilmez bir kaynak işlevi görmekle birlikte, içerdiği bilgilerin doğruluğu, tahkik ve tetkik süreçleriyle teyit edilmelidir. Hem müelliflerin hem de müstensihlerin farklı nüshalarını oluşturduğu el yazmalarında insani hata olasılığı her zaman mevcuttur; bu hatalar bazen sehven, bazen de bilinçli tahrifler ve tashifler yoluyla kayıtlara geçmiştir. Müstensihlerin yeterli bilgiye sahip olmamaları, kaynak metnin zor okunabilirliği veya dikkatsizlik gibi nedenlerle ortaya çıkan sehven hataların yanı sıra, mezhepsel, siyasi ya da kişisel çıkarlar doğrultusunda yapılan bilinçli tahrifler de bulunmaktadır. Bu tür hatalı bilgiler, araştırmaların güvenilirliğini zayıflatma riski taşır. Kur'an-ı Kerim'de (Nisâ Suresi'nin 46. âyeti ve Bakara Suresi'nin 75. âyeti) tahrif ve tashif konusuna değinilmesi ve Ebû Abdillâh Hamza el-İsfahânî, Ebû Ahmed el-Askerî, Ebu'l-Feth el-Belatî ve Salâhuddîn es-Safedî gibi çeşitli âlimler tarafından bu konuda eserler kaleme alınmış olması, tarih boyunca tahrif ve tashif meselelerine duyulan ilginin derinliğini ortaya koymaktadır. Özellikle İslam tarihi ve İslam müzikî alanında tahriflerin etkisi gözlemlenebilir. İslam klasik müzikî literatürünün 14. ve 15. yüzyıllardaki en önemli şahsiyetlerinden biri olan Hâce Abdülkâdir-i Merâgî'nin torunu Mahmud b. Abdülaziz-i Merâgî'nin *Makâsidü'l-edvâr* adlı eserinin, Sultan II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman'a ithaf edilen farklı nüshalarının bulunması, eserin çeşitli amaçlarla yeniden düzenlendiğini gösteren dikkate değer bir örnek olarak zikredilebilir. Benzer bir durum, Abdülkâdir-i Merâgî'nin *Makâsidü'l-elhân* adlı eseri için de geçerlidir. Abdülkâdir-i Merâgî'nin müzik nazariyatı alanındaki günümüze ulaşan ilk eseri, 816 (1413) yılında tamamladığı *Câmi'l-elhân* adlı eseridir. Abdülkâdir-i Merâgî, başlangıçta bu eseri iki oğlu Nureddin Abdurrahman ve Nizâmüddin Abdürrahim için kaleme almış, ancak daha sonra eserini gözden geçirip temiz bir nüshasını hazırlayarak Timurlu Sultanı Şâhruh'a sunmuştur. Bu eserden kısa bir süre sonra, 821 (1418) yılında *Makâsidü'l-elhân* adlı ikinci eserini tamamlamıştır. Merâgî, bu eserin telifinden sonra, eserini yine Sultan Şâhruh'a sunmak düşüncesiyle aynı yılda tekrar gözden geçirmiş ve ona yönelik büyük övgülerle eseri yeniden istinsah etmiştir. Ardından 826 (1423) yılında, Şâhruh'a sunmak üzere temize çekilmiş bir nüsha hazırlamıştır. Merâgî'nin *Makâsidü'l-elhân* eserinin 838'de (1435) istinsah edilen ve Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde (Revan, nr. 1726) muhafaza edilen nüshasında, eserin önceki nüshalarda Sultan Şâhruh'a ithaf edilen hali, torunu Mahmud'un *Makâsidü'l-edvâr* adlı eserinin nüshalarında olduğu gibi, bu kez Sultan II. Murad'a sunulmuştur. Sultan II. Murad adına yazılan bu nüsha, zamanla diğer nüshalara da kaynaklık etmiştir. Böylece, bazı araştırmacılar tarafından *Makâsidü'l-elhân*'ın bu nüshasına dayanarak Abdülkâdir-i Merâgî'nin Osmanlı topraklarına geldiği ve eserini Sultan II. Murad'a sunduğu kabullenmiş ve bu bilgi musiki literatüründe yerini almıştır. Bu makalede, el yazması eserlerin sehven veya kasıtlı olarak tahrif ve tashife uğraması sonucunda yanlış bilgilerin ortaya çıkma süreçleri incelenmekte; ardından Abdülkâdir-i Merâgî'nin Celâyirli ve Timurlu sarayları ile ilişkileri ele alınmaktadır. Bu bağlamda, Abdülkâdir-i Merâgî'nin hükümdarlar ve şehzadeler için musikinin ameli ve nazarı boyutlarında ithafen bestelediği ve kaleme aldığı musiki nazariyatına dair eserlerinden söz edilmektedir. Abdülkâdir-i Merâgî'nin telif ve sunum süreci ile bu süreçte uyguladığı yöntem ele alındıktan sonra, onun 826 (1423) yılında kendi ileyle istinsah ettiği *Makâsidü'l-elhân* nüshası ile Sultan II. Murad için 838 (1435) yılında istinsah edilen ve bugün Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan nüshalar analiz edilerek eserdeki tahriflerin niteliği tartışılacaktır. Makalenin sonunda, Abdülkâdir-i Merâgî'nin oğulları bağlamında, bu tür tahriflerin muhtemel fail(ler)ine dair değerlendirmeler yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Müsikî, Nüsha Tahrifi, Abdülkâdir-i Merâgî, *Makâsidü'l-elhân*, II. Murad.

Research Article**History**

Received: 23.10.2024

Accepted: 02.12.2024

Date Published: 30.12.2024

Plagiarism Checks

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Peer-Review

Single anonymized-One internal (Editorial Board). Double anonymized-Two external.

Copyright & License

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Seyid Muhammed Taki Hüseyini-Ubeydullah Sezikli

Complaints

turkisharr@gmail.com

Conflicts of Interest

The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Published

Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016-Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Türkiye

Author Contributions

Author-1 (%60)

Author-2 (%40)

Cite as

Hüseyini, S. M. T.-Sezikli, U. (2024). Manuscript alteration: a study on Abd al-Qadir al-Maraghi's work 'Maqasid al-alhan' dedicated to sultan Murad II. *Turkish Academic Research Review*, 9/4, 405-420, <https://doi.org/10.30622/tarr.1572399>

Abstract

While manuscript works serve as indispensable sources across various fields of research, the accuracy of the information they contain must be verified through thorough investigation and critical examination. Manuscripts created by both authors and copyists are susceptible to human error; these errors have often entered the records either inadvertently or through deliberate alterations and misinterpretations. In addition to unintentional errors resulting from insufficient knowledge on the part of copyists, difficulty in reading the source text, or mere carelessness, there are also deliberate distortions motivated by sectarian, political, or personal interests. Such inaccuracies pose a risk to the reliability of research. The topic of alteration and transcription is referenced in the Qur'an (in the 46th verse of Surah an-Nisa and the 75th verse of Surah al-Baqarah), and several scholars, including Abu Abdullah Hamza al-Isfahani, Abu Ahmad al-Askari, Abu al-Fath al-Balati, and Salahuddin al-Safadi, have addressed it in their works, highlighting the historical depth of interest in these issues. The impact of such distortions is particularly evident in the fields of Islamic history and Islamic musicology. A noteworthy example of this phenomenon is seen in the different versions of *Makāşid al-adwār*, composed by Mahmud b. Abd al-Aziz al-Maraghi, grandson of Abd al-Qadir al-Maraghi, and dedicated to various rulers, including Sultan Bayezid II, Selim I, and Suleiman I, which suggests intentional revisions for specific purposes. A similar situation applies to Abd al-Qadir al-Maraghi's *Makāşid al-alhān*. The earliest surviving music theory work by Abd al-Qadir al-Maraghi, *Jāmi' al-alhān*, completed in 816 (1413), was initially written for his two sons, Nur al-Din Abd al-Rahman and Nizam al-Din Abd al-Rahim, before he prepared a revised version and presented it to the Timurid Sultan Shahrukh. Shortly thereafter, in 821 (1418), he completed his second work, *Makāşid al-alhān*. Following its composition, Maraghi revised this work the same year with praises for Sultan Shahrukh, intending to dedicate it to him. In 826 (1423), he prepared a clean copy specifically to present to Shahrukh. In the 838 (1435) manuscript of *Makāşid al-alhān*, preserved at the Topkapı Palace Library (Revan, no. 1726), the dedication shifts from Sultan Shahrukh to Sultan Murad II, as also observed in Mahmud's versions of *Makāşid al-adwār*. This manuscript, dedicated to Murad II, subsequently became a source for later copies, contributing to the widely accepted view that Abd al-Qadir al-Maraghi traveled to Ottoman lands and presented his work to Sultan Murad II, a belief that has been firmly established in the musical literature. This article examines how manuscripts are prone to errors through accidental or deliberate alterations, which result in the propagation of inaccurate information. It then explores Abd al-Qadir al-Maraghi's relationships with the Jalayirid and Timurid courts, discussing the music theory works he composed and dedicated to rulers and princes, encompassing both practical and theoretical aspects of music. Following an analysis of Maraghi's process and methodology in composing and presenting his works, a comparison of the 826 (1423) copy of *Makāşid al-alhān*, transcribed by Maraghi himself, and the 838 (1435) copy prepared for Sultan Murad II and now housed at the Topkapı Palace Library will shed light on the nature of the textual alterations in this work. The article concludes with evaluations on the possible agents responsible for these distortions, particularly within the context of Abd al-Qadir al-Maraghi's sons.

Keywords: Music, Manuscript Alteration, Abd al-Qadir al-Maraghi, Maqasid al-Alhan, Murad II.

Giriş

El yazması eserler, yazıldıkları dönemlerin düşünce yapısını, bilimsel ve sanatsal birikimini anlamada önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Ancak bu eserlerin günümüze ulaşma sürecinde "tahrif" ve "tashif" denilen çeşitli insanî hatalar ve bilinçli müdahalelerle karşılaşılması, eserin orijinalliği konusunda birtakım sorunlara yol açmıştır.

Bu müdahaleler, çok kadim zamanlardan beri yapılmıştır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bu konuya değinmiştir. Nisâ Suresi'nin 46. âyeti ve Bakara Suresi'nin 75. âyetinde tahrif ile ilgili şöyle beyan edilmiştir:

« وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَن مَّوَاضِعِهِ »

"Yahudilerden öyleleri var ki, kelimeleri yerlerinden kaydırıp tahrif ederek onları anlamlarından uzaklaştırırlar" (Nisâ, 4:46).

« أَفَتَسْمَعُونَ أَن يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِّنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِن بَدَلٍ مَا عَقَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ »

"Şimdi, bunların size inanacaklarını mı umuyorsunuz? Oysa içlerinden birtakımı, Allah'ın kelamını dinler, iyice anladıktan sonra bile bile tahrif ederlerdi" (Bakara, 2:75).

Bu âyetler, tahrif kelimesinin manasını saptırmak ve bilinçli olarak değişiklik yapmak anlamında kullanıldığını göstermektedir.

Tashif (تصحيف), bir kelimenin noktalarında veya harekelerinde değişiklik yapılması anlamına gelir; örneğin, 'Abbâs' (عباس) ve 'Ayyâş' (عياش) kelimelerinde olduğu gibi. Tahrif (تحريف) ise kelimelerin değiştirilmesi, silinmesi veya eklenmesi şeklinde tanımlanmıştır. Ancak genel olarak, kadim âlimler bu iki terim arasında belirgin bir fark gözetmemişlerdir, (Tunâhî, 1984, s. 285-287; İşler, 2011, 40/128; Tarakçı, 2010, s. 39/422).

İstinsah faaliyetleri sırasında ortaya çıkan hatalar, kimi zaman sehven yapılan yanlışlardan, kimi zaman ise kasten gerçekleştirilen tahriflerden kaynaklanmaktadır. Özellikle İslâm dünyasında çok sayıda eserin müstensihler eliyle çoğaltıldığı göz önünde bulundurulduğunda, bu tür hataların eserin asıl metni üzerindeki etkisi kaçınılmaz bir problem olarak karşımıza çıkar.

Nüsha tahrifleri, yalnızca el yazması eserlerin metinsel bütünlüğünü bozmakla kalmaz; aynı zamanda bu eserler üzerinde yapılan bilimsel çalışmaların güvenilirliğini de tehdit eder. Tahrif edilmiş bir metin, hem tarihi olayların hem de bilimsel ve edebî metinlerin yanlış anlaşılmasına neden olabilir. Bu nedenle, el yazmalarının tahkiki ve bu süreçte karşılaşılan tahriflerin tespit edilmesi, özellikle metin neşri ve eleştirel baskılar açısından büyük önem taşımaktadır.

El yazması nüshalarda meydana gelen tashif ve tahrifler, gerek sehven gerek bilinçli olarak, müellifler, müstensihler veya siyasî bir emir doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Tashif ve tahrif meselesi, tarih boyunca sıkça tartışılan bir konu olmuştur (Tunâhî, 1984, s. 287). Bu bağlamda, Ebû Abdillâh Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî'nin (ö. 360/971'den önce) *et-Tashîf ve 't-Tahrîf*'i, Ebû Ahmed el-Hasen b. Abdillâh el-Askerî'nin (ö. 382/992) *Kitâbü 't-Tashîf ve 't-Tahrîf*'i, Ebu'l-Feth Osman b. İsa el-Edib el-Belatî'nin (ö. 600/1202) *et-Tashîf ve 't-Tahrîf*'i ve Salâhuddîn es-Safedî'nin (ö. 764/1363) *Tashîhü 't-Tashîf ve Tahrîrü 't-Tahrîf* adlı eserleri, konuyla ilgili yazılmış önemli eserler arasında sayılabilir.

Müstensihler tarafından gerçekleştirilen tahrifler, zaman zaman diğer müstensihlerin eleştirilerine de konu olmuştur. Nitekim Devletâbâdi-i Zâvulî'nin (ö. 849/1445) *Bahr-i Mevâc* adlı eserini istinsah eden bir

müstensih, istinsah ettiği nüshanın müstensihinin yapmış olduğu tahrifleri ciddi bir şekilde eleştirmiş ve bu tahriflere dair bazı örnekleri de eserin ferağında kaydetmiştir (Hüseyini, 1393, s. 5; Devletâbâdî-i Zâvulî, nr.235, vr. 491).

Şârihler ve nüsha okuyucuları, kullandıkları nüshalarda bu tahriflere rastlayarak tahrif edilen kelimelerin doğrularını kaydetmişlerdir. Nitekim Kasım b. Hüseyin el-Hârezmî (ö. 617/1220), Ebu Nasr Muhammed b. Abdülcabbar el-Yeminî'nin (ö. 427/1035) *el-Yeminî* adlı eserine yaptığı *el-Yümnî fi şerhi'l-Yeminî* adlı şerhinde, *el-Yeminî*'nin nüshalarını inceleyerek tahrif edilmiş kelime ve ifadelerin doğrusunu (في أكثر النسخ) ibareleri ile göstermiştir (Zendî, 1395: 238).

Müellifler, müstensihlerin yaptıkları tahrifleri eleştirmiş ve bazı durumlarda kinayeli bir şekilde müstensihlerin tahriflerle eserin yazımında ortak olduklarını ima etmişlerdir. Divân şairlerinden ve mutasavvıflardan Şeyh Âzerî-i Tüsî (ö. 866/1462), müstensihlerin tahriflerinden şikâyet ederek, müstensihlerin istinsahlarındaki müdahaleleri nedeniyle şairin *Divân*'ı ile adeta ortak olduklarını şu beytinde açıklamıştır, (Herevî, 1369, s. 206):

زیرا که بیشتر سخن خود نوشته است حالی شریک غالب دیوان بنده اوست

Benim *Divân*'ımla ortak olan o'dur (müstensih), zirâ benim sözümden ziyade kendi sözünü istinsah etmiştir.

Tahrifin esere verebileceği zararlar nedeniyle, bazı üstatlar öğrencilerine verdikleri icâzetnâmelerde tahriften kaçınmayı şart koşmuşlardır. Örneğin, Cemal-i Hüseyini Şirazi (ö. 927/1520), *Ravzatu'l-Ahbâb fi Siteri'n-Nebî ve'l-Âli ve'l-Eshâb* adlı eseri için verdiği icâzetnâmesinde tahriften uzak durma şartını belirtmiştir, (Hüseyini, 1400, s. 237-238).¹

Tahrif, bazen müstensihlerin mezhepsel bakışlarından veya siyâsî sebeplerden dolayı gerçekleşmiştir (Herevî, 1369, s.1/79-80). Endülüs'ün Hristiyanlar tarafından yeniden ele geçirilmesinin ardından, ismini vermeyen bir müstensih, 150 kişilik bir müstensih grubunun içinde, Endülüs hükümdarı II. Philip'in (1555-1598) emriyle İslâmî el yazmalarını Müslümanlar ve Araplar aleyhine tahrif ettiklerini ve bu tahrif edilmiş nüshaları çoğaltarak dağıttıklarını bir mektubunda belirtmiştir. Mektubun yazarı, köle olduğunu, Müslüman ve Arap kimliğini gizlemek zorunda kaldığını ve bu görevi zorla üstlendiklerini ifade ederek Allah'tan af dilemiştir, (Haccâr, 1984, s. 436-439; Meshu's-surat, 2005, s. 60-64).

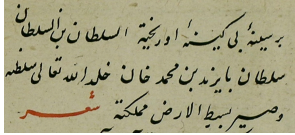
Sultanlara takdim edilen eserlerde de bu tahriflere çok rastlanmıştır. Takdim edilen eserde sultanın ismi silinerek veya yeniden yapılan istinsahlarında asıl olan sultanın ismi değil başka bir sultanın ismi yazılır. Bu durum bazen sehven de olabilir. Nitekim, Celâlüddîn Devvânî'nin (ö. 908/1502) II. Bayezid adına yazdığı Şerh-i Rubâ'îyyât adlı eserin nüshalarında II. Bayezid yerine Yıldırım Bayezid kaydedilmiştir, (Hüseyini, 1401, s. 484).

¹ İcâzetnâmede yazılan ibare şöyledir:

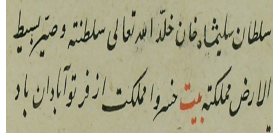
«İhtiyat göstermek ve tahriften kaçınmak şartıyla, duyduklarımı, yazdıklarımı, meselelerimi, icazetlerimi, bulduklarımı, rivayet ettiklerimi ve teliflerimi kendisine rivayet etmesine icazet verdim.»

«اجزت له ان يروي عني سائر يصح عنده ان من مسموعاتي ومقرراتي ومساولاتي ومستجازاتي ووجداتي ومروياتي ومؤلفاتي بشرط الاحتياط والاجتناب عن التحريف»

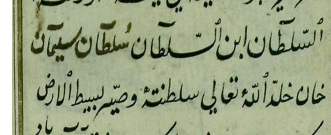
Birçok farklı alanda yazılan eserlerde yapılan tahrifler gibi,² mûsikî sahasında da benzer vakalar tespit edilmiştir. Abdülkâdir-i Merâgî'nin oğlu Abdülaziz, Osmanlı topraklarına gelerek Fatih Sultan Mehmed'e ithâfen *Nekâvetü'l-edvâr* adlı eserini sunmuştur. Aynı şekilde, Abdülaziz'in oğlu Mahmud da *Makâsidü'l-edvâr* adlı eserini Osmanlı sultanına ithâf etmiştir. Ancak, *Makâsidü'l-edvâr*'ın nüshaları incelendiğinde, eserin Sultan II. Bayezid (Nuruosmaniye, nr. 3649, vr. 2b), Sultan I. Selim (Nuruosmaniye, nr. 3650, vr. 2b) ve Sultan Süleyman (Ayasofya, nr. 2413M, vr. 2b) adına takdim edildiği görülmektedir (Şekil 1, 2, 3).

Şekil 1: Mahmud Merâgî, Nuruosmaniye, nr. 3649, vr. 2b

Şekil 2: Mahmud Merâgî, Nuruosmaniye, nr. 3650, vr. 2b

Şekil 3: Mahmud Merâgî, Ayasofya, nr. 2413M, vr. 2b

Bu konuyla ilgili en meşhur örnek ise, Abdülkâdir-i Merâgî'nin Makâsidü'l-elhân adlı eserinin hem Şahruh'a hem de II. Murad'a sunulmuş eseridir.

1. Abdülkâdir-i Merâgî'nin Mûsikî Çalışmaları ve Sunduğu Eserler

Celayirli ve Timurlu devletleri döneminde yaşayan Abdülkâdir-i Merâgî, çocukluk yıllarından itibaren saray çevresiyle sıkı ilişkiler kurmuştur. 757 (1356) yılı civarında doğan Merâgî'nin sarayla teması, Celayirli Devleti Sultanı Şeyh Üveys (ö. 776/1375) döneminde başlamış, Üveys'in ardından gelen Sultan Hüseyin (ö. 784/1382) ve daha sonra iktidara geçen Sultan Ahmed (ö. 813/1410) ile de yakın bağlar geliştirmiştir. Aynı zamanda Celayirli şehzadeleriyle dostane ilişkiler kurmuştur. Timur'un doğuya yönelik fetihlerinde, âlim ve sanatkârları Semerkant'a topladığı süreçte, Bağdat'ın 795 (1392) yılında fethi üzerine Merâgî de Semerkant'a gönderilmiştir (İbn Haldûn, 1951, s. 370-373; İbn Arabşâh, 1986, s. 467-468). Bu tarihten itibaren hayatının sonuna kadar Timurlu Devleti'nde büyük saygı görmüş ve Timur, Halil, Şahruh, Miranşah, Baysungur Mirza ve Uluğ Bey gibi önemli isimlerle yakın ilişkiler içinde olmuştur.

Merâgî, mûsikî alanında birçok amelî ve nazarî çalışmaya imza atmıştır. Onun bu çalışmaları ve sultanlara ithâf ettiği eserler, şu şekilde ele alınabilir.

1.1. Abdülkâdir-i Merâgî'nin Amelî Çalışmaları ve Sunduğu Eserler

Merâgî, Tebriz'deyken, 29 Şaban 778 (11 Ocak 1377) tarihinde Celayirli Sultan Hüseyin için Ramazan ayının otuz günü boyunca icra edilmek üzere otuz nevbet-i mürettep tasnif etmiştir (Merâgî, 1366, s. 274; Sezikli, 2007, s. 24). Bu dönemde, dönemin önemli müzisyenlerinden ve Sultan Hüseyin'in yakın nedimlerinden olan Rıvânşâh'ın kızıyla evlenmiştir. Yaklaşık üç ay sonra, Tebriz'in Bağ-ı Devlethâne'sinde Sultan Hüseyin'in de katıldığı bir mecliste, baharın gelişine atfen "Devr-i Darb-i Rebi" adlı bestesini icra ederek sultana takdim etmiştir (?). 779 (1377) yılında Erdebil'e gitmiş ve Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin (ö. 735/1334) oğlu ve halifesi Hâce Sadreddin-i Erdebîlî'nin (ö.794/1391) huzurunda icat ettiği Sâz-ı Kâsât'ı icra etmiştir (Hüseyini, 1388, s. 18; İbn Bezzâz, 1376, s. 1247; Merâgî, nr. 2385). Aynı yıl Sultan Hüseyin'den nişânnâmesini almıştır.

784 (1382) yılında, Sultan Ahmed ile kardeşi Şeyh Ali arasında gerçekleşen taht mücadelesinde Sultan Ahmed'in zaferi üzerine "Darbi'l-Feth" adlı usulü tertip etmiş ve sultana takdim etmiştir (Merâgî, 1356, s. 96). Bu başarı sonrası Sultan Ahmed'den nişânnâmesini almıştır. 787 (1385) yılında Timur'un Tebriz'i işgali nedeniyle

² Örnekleri için bk. Mercan Hüseyini. (2024). *Sanatçı ve Sultan*. İRCİCA, s. 78, 182.

Merâgî, Sultan Ahmed ile birlikte Bağdat'a gitmiş ve burada Dicle Nehri üzerinde "Devr-i Şâhî" adlı usulü Sultan Ahmed için tertip etmiştir. Timur'un 795 (1393) yılında Bağdat'ı fethi üzerine Merâgî, Semerkand'a gönderilmiştir. Semerkant'ta, Margzâr-ı Kân-ı Gül bahçesinde gerçekleşen bir düğünde hünerini sergilemiştir. 800 (1398) yılında Timur'dan nişânnâmesini almıştır.

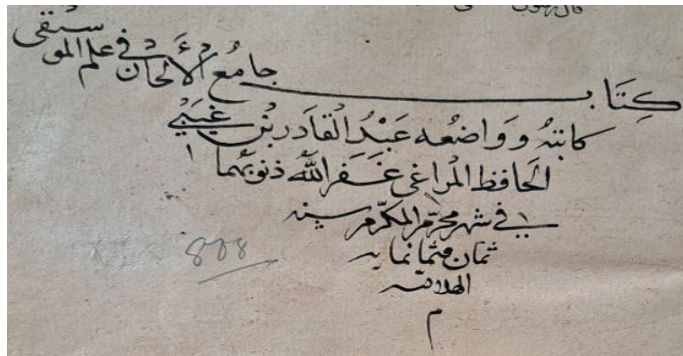
802 (1400) yılında Timur, Tebriz'in yönetimini oğlu Mirânşâh'a verdiğinde, Merâgî de Semerkant'tan Tebriz'e gitmiştir. 807 (1404) yılında, Semerkant'ın Kân-ı Gül bahçesinde düzenlenen bir düğünde tekrar sanatını icra etmiştir. Aynı yıl, Hücend'de Sultan Halil için "Devr-i Kumriye" ve Semerkant'ta Sultan Muhammed için "Devr-i Mieteyn" adlı usulleri tertip etmiştir.. 813 (1410) yılında Herat'tayken, eski hamisi Celayirli Sultan Ahmed'in vefat haberini almış ve bu vesileyle bir mersiye yazmıştır. Aynı yıl, Herat'ın Bâğ-ı Zâğân bahçesinde Sultan Şahrüh için "Devr-i Adl" adlı usulü tertip etmiştir. 825 (1422) yılında Semerkand'a giderek Uluğ Bey'in meclisinde bulunmuş ve *Edvâr* üzerinde müzakerelerde bulunmuştur.

1.2. Abdülkâdir-i Merâgî'nin Nazarî Çalışmaları ve Sunduğu Eserler

Hayatı boyunca sultanlar ve şehzadelerle yakın ilişkiler kuran Abdülkâdir-i Merâgî, mûsikî icrâsı dışında nazarî eserler de telif etmiştir. Merâgî'nin mûsikî nazariyatı alanında 778-808 (1377-1405) yılları arasında kaleme aldığı ilk eseri, günümüze ulaşmayan *Kenzü'l-elhân* adlı çalışmadır (Sezikli & Hüseyini, 2023, s.868-869; Merâgî, 1388, s. 182; Merâgî, 1356, s. 123; Merâgî, 1370, s. 232). Celayirli Sultan Hüseyin veya Sultan Ahmed dönemlerinde yazdığı bu eserin, kimin adına telif edildiği ise bilinmemektedir. Merâgî'nin günümüze ulaşmamış ve varlığını diğer eserlerinden öğrendiğimiz bir diğer çalışması ise 808'den (1405) önce telif ettiği *Risâle der İstihâb-ı Gayr-i Ma'hûd* adlı eseridir. Bu eserin de kimin adına yazıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Sezikli & Hüseyini, 2023: 878-879).

Merâgî, Celayirli topraklarından Timurlu Devleti topraklarına geçtiğinde, *Câmiu'l-elhân* adlı eserini, dibacesinde de belirttiği gibi iki oğlu Nûreddîn Abdurrahman ve Nizâmüddîn Abdürrahîm için telif etmiştir. *Câmiu'l-elhân*'ın müellif hattıyla istinsah edilmiş iki nüshası günümüze ulaşmıştır: biri Oxford Bodleian Kütüphanesi'nde (nr. Marsh 282), diğeri ise İstanbul Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde (nr. 3644) bulunmaktadır.

Merâgî, *Câmiu'l-elhân*'ın istinsah ettiği ilk nüshasının zahriyesinde eseri Muharrem 808 (Nisan 1405) yılında yazdığını kaydetmiştir (Şekil 4).

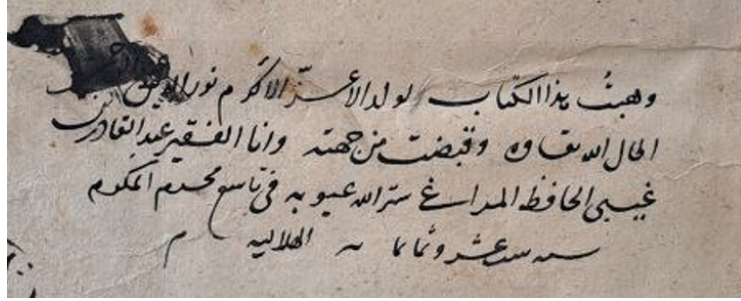

Şekil 4: Merâgî, *Câmiu'l-elhân*, Bodleian, nr. Marsh 282, vr. 1a

Nüshanın ferağ kaydında ise eserin tamamlanma tarihi cuma günü 16 Safer 816 (18 Mayıs 1413) günü olarak belirtilmiştir (Merâgî, nr. Marsh 282, vr. 273a). Ancak, Merâgî'nin bu nüshanın zahriyesinde ve sonunda yazdığı tarihler arasında bir uyumsuzluk bulunmaktadır. Zahriyede belirtilen tarih (808/1405), *Câmiu'l-*

elhân'ın telifine başlama tarihi olarak değerlendirilebilir. Bunun nedeni, Merâgî'nin bu nüshanın derkenarlarında tashihler ve bazı kayıtlar eklemiş olmasıdır.

Merâgî, bu nüsha üzerinde yaptığı düzeltmeler ve eklediği kayıtlar sonrasında, eseri 9 Muharrem 816 tarihinde (18 Mayıs 1413) oğlu Abdurrahman'a hediye ettiğini kaydetmiştir (Şekil 5).

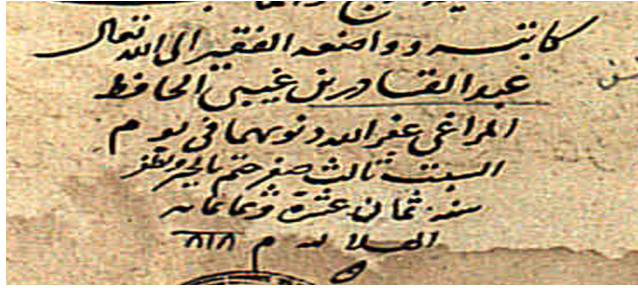

Şekil 5: Merâgî, Câmiu'l-elhân, Bodleian, nr. Marsh 282, vr. 1a

«وهبت هذا الكتاب لولد الاعز الاكرم نور الدين عبدالرحمن - اطال الله بقاءه وقبضت من جهته وانا الفقير عبدالقادر بن غيبي الحافظ المراغي ستر الله عيوبه في تاسع محرم المكرم سنة ست عشر وثمانائة الهلالية»

“Bu kitabı (Câmiu'l-elhân), en izzetli ve şerefli oğlum Nûreddîn Abdurrahman'a hediye ettim, Allah onun ömrünü uzun kılsın. Ben, Allah'ın fakir kul Abdülkâdir b. Gaybî el-Hâfız el-Merâgî, Allah hatalarını örtün. 9 Muharrem 816”

Merâgî, 816 (1413) yılında istinsah ettiği *Câmiu'l-elhân*'ın nüshasını oğlu Nûreddîn Abdurrahman'a hediye ettiği nedeni ile kendisi için eserin ikinci bir nüshası olarak istinsah etmeye başlamış ve cumartesi günü 3 Safer 818'de (14 Nisan 1415) tamamlamıştır (Şekil 6).

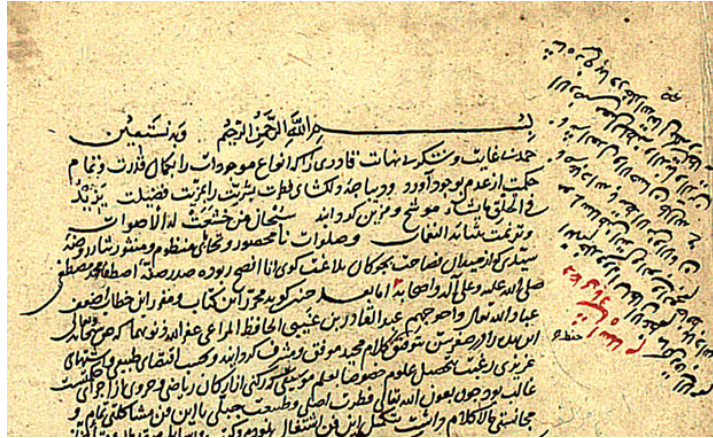

Şekil 6: Merâgî, Câmiu'l-elhân, Nuruosmaniye, nr. 3644, vr. 120a

«كاتبه وواضعه الفقير الى الله تعالى عبدالقادر بن غيبي الحافظ المراغي غفر الله ذنوبها في يوم السبت ثالث صفر ختم بالخير والظفر سنة ثمان عشرة وثمانائة الهلالية م 818»

“(Bu kitabın) müstensihisi ve müellifi, Allahu Te'âlâ'nın fakir kulu, Abdülkâdir b. Gaybî el-Hâfız el-Merâgî, Allah günahlarını aff etsin, cumartesi günü 3 Safer 818”

Merâgî, yazdığı *Câmiu'l-elhân*'ın ikinci nüshasında yine ilk nüshasında olduğu gibi eserini iki oğlu için yazdığını kaydetmiştir (Merâgî, nr. Marsh 282, vr. 2b; Merâgî, Nuruosmaniye, 3644, vr. 1b). Merâgî, yine bu ikinci nüshasını gözden geçirerek derkenarlarda tashihler ve düzeltmeler yapmıştır. Daha sonra da bu eserini Sultan Şahruh'a takdim etmek düşüncesi ile dibace sayfasının derkenarında (دعای پادشاه اسلام) başlığıyla takdim ve ithâf kaydını düşürmüştür (Şekil 7).

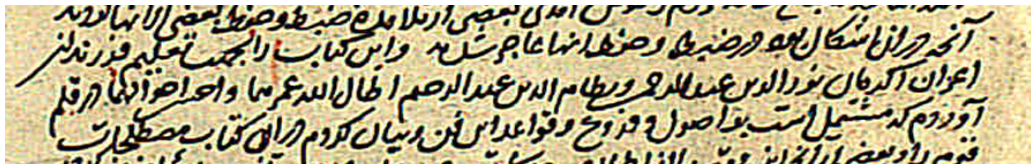

Şekil 7: Merâgî, Câmiu'l-elhân, Nuruosmaniye, nr. 3644, vr. 1b

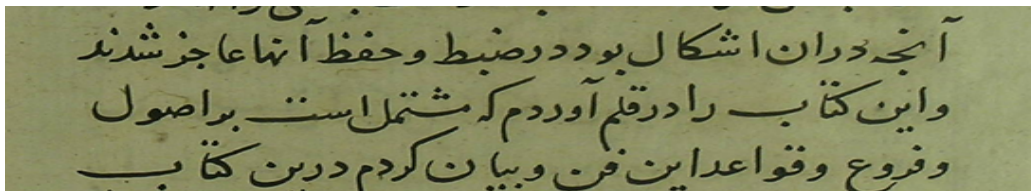
«دعای پادشاه اسلام: اللهم خلد دولة السلطان الاعظم، مالك رقاب الامم، مولی سلاطين الترك والعرب والعجم، حافظ بلاد الله، ناصر عباد الله، باسط الامن والامان، ناشر العدل والاحسان، ظل الله في الارضين، معين السلطنة والدنيا والدين، شاه رخ محمدر خلد الله تعالی ملكه وسلطانه»

“İslâm Padişâhî Duâsı; Allahım! Yüce sultanın devletini sonsuz kıl, milletlerin mâlikini, Türk, Arap ve Acem sultanlarının efendisini, ülkelerin muhafızını, Allah’ın kullarının yardımcısı, güvenlik ve emniyeti yayan, adil ve ihsânî neşreden, yeryüzünde Allah’ın gölgesi, saltanat, dünya ve dinin yardımcısı, Şâhrûh Bahâdır, Allahu Te’âlâ, mülkünü ve saltanatını dâimî kılsın.”

Câmiu'l-elhân’ın bu nüshası, Merâgî’nin fikrinin değiştiğini, eserini iki oğlu için değil Şahrüh’a takdim etmek istediğini gösterir. Nitekim *Câmiu'l-elhân*’ın Herat üslubuyla sanatsal bir biçimde hazırlanmış bir üçüncü nüshasında (Nuruosmaniye, nr. 3645, vr. 2a), Şahrüh’a olan dua ve takdim ibareleri ikinci nüshada olduğu gibi nüshanın derkenarında değil metnin içinde istinsah edilmiştir. Ayrıca Merâgî’nin birinci ve ikinci nüshalarında eserini iki oğlu için yazdığı ibareler de üçüncü nüshada istinsah edilmemiştir. (Şekil 8 ve 9)

Şekil 8: Merâgî, Câmiu'l-elhân, Nuruosmaniye, nr. 3644, vr. 1b

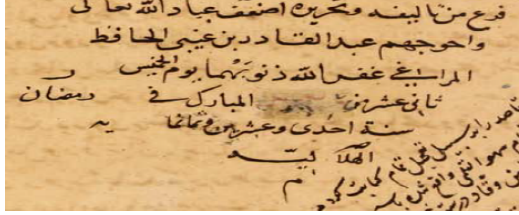
Şekil 9: Merâgî, Câmiu'l-elhân, Nuruosmaniye, nr. 3645, vr. 2b

(Şekil 5) آنچه در آن اشکال بود در ضبط و حفظ آنها عاجز شدند و این کتاب را بجهت تعلیم فرزندان اعزان نورالدین عبدالرحمن و نظام الدین عبدالرحیم اطال الله عمرها و احسن احوالها در قلم آوردم که مشتمل است بر اصول و فروع و قواعد این فن...

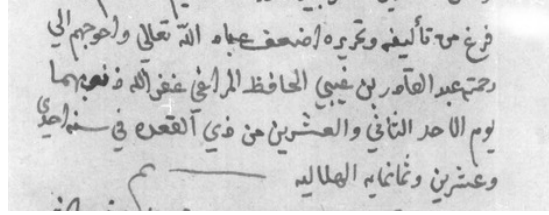
(Şekil 6) آنچه در آن اشکال بود در ضبط و حفظ آنها عاجز شدند و این کتاب را در قلم آوردم که مشتمل است بر اصول و فروع و قواعد این فن...

Merâgî'nin bu yaklaşımı, *Makâsidü'l-elhân*'nda da izlenmiştir. Yani ilk başta eserini telif etmiştir ve daha sonra sultana ithâf etmeye karar vermiştir.

Makâsidü'l-elhân'dan müellif nüshası olmak üzere üç nüsha tespit edilmiştir. Bir nüsha da müellif nüshası üzerinden istinsah edilmiştir. Meragî, *Câmi'u'l-elhân*'ın ikinci nüshasından (818/1415) üç yıl sonra 12 Ramazan 821'de (13 Ekim 1418) *Makâsidü'l-elhân*'ın telifini tamamlamıştır, (Meşhed, Ktp, nr. 5390). Merâgî, kısa bir süre sonra de ikinci nüshasını 22 Zilkade 821 (21 Aralık 1418) tarihinde istinsah etmiştir (Paris, nr. 1121), (Şekil 10 ve 11).

Şekil 10: Merâgî, *Makâsidü'l-elhân*, Meşhed, Ktp, nr. 5390, vr. 76b

Şekil 11: Merâgî, *Makâsidü'l-elhân*, Paris, nr. 1121, vr. 99b

Camiu'l-elhân'da izlenen yöntemi, *Makâsidü'l-elhân*'da da görmek mümkündür. Merâgî, *Camiu'l-elhân*'ın birinci nüshasında (nr. Marsh 282) değil ikinci nüshasında (Nuruosmaniye, nr. 3644) eserini Şahrüh'a sunduğu gibi, *Makâsidü'l-elhân*'ın ilk nüshasında değil 22 Zilkade 821 (21 Aralık 1418) tarihinde istinsah ettiği ikinci nüshasında, eserini Sultan Şahrüh'a sunmuştur (Paris, nr. 1121, vr. 3a).

Merâgî, *Makâsidü'l-elhân*'ın ilk nüshasında, dibaceden sonra kitabının içindekileri (fihrist) yazmıştır (Meşhed, Ktp, nr. 5390, vr. 2a). İkinci nüshada ise metin içerisinde bazı değişikliklerle beraber dibaceden sonra, çok uzun ve muazzam bir edebiyatla Şahrüh'u medh etmiştir ve ardından kitabın içindekileri açıklamıştır (Paris, nr. 1121, vr. 2b-3a).

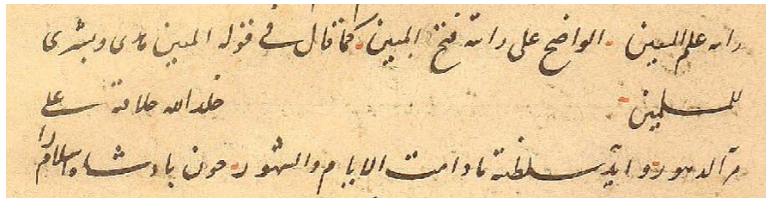
و این مختصر را مرتب گردانیدم بر مقدمه و دوازده باب و خاتمه و موشح گردانیم [2a] و گردانیدم بالقاب هایون حضرت السطان الاعظم مالک رقاب الامم مولی سلاطین العرب والعجم، و واضع قوانین العدل و الانصاف، هادم قواعد الظلم و الاحجاب، قانع الکفره و المتمردين، قانع النحره و المفسدين، ناصر الاولیاء الله، قاهر اعداء الله، حافظ بلاد الله، ناصر عباد الله، الذى لم یسمح بمنته تانتدوار مادام الفلک البوار، المؤید من السیاء بالنصره الباهره، المظفر على الاعداء بالدولة القاهره، باسط مكارم العدل و الاحسان، ناشر معالم الامن و الامان، مظهر آیات الله العظمی، مظهر کلمه الله العلیا، المقصود من نص اطیعوا الله، المخصوص بنصر من الله، المنصور بنصره خیر الناصرين، المعین باعانة رب العالمین، خلاصه الماء و الطین، سلطان سلاطین الزمان بالاستحقاق، برهان الحواقین على الاطلاق، المنتشر صیت عدله فی الآفاق، الذى خصصه الله تعالی بعواطف السرمیدیه، و خلد سلطنته بالعنايات الابدیه، مکمل قواعد السلطنه و الخلافه، مهم مراسم العدل و الرأفة، الظاهر على رأیه علم التبیین، الواضح على رأیه فتح المبین، کما قال فی قوله المتین هدی [2b] و رحمة و بشری للمسلمین **معین السلطنه و الدین سلطان شاهرخ محمدر** خلد الله خلقه على مَرِّ الدجور و اید سلطنته مادامت الایام و الشهور. چون پادشاه اسلام را به علم و عمل از من نشأت تمام و اهتمام مالا کلام بود و در تحقیق و تدقیق این فن کوشیده و اتقان آنچه تعلق بدین علم داشت کرده بود لاجرم این کتاب را به القاب هایون آن حضرت موشح و مشرف گردانیدم. پس هر کس که از این کتاب مستفید شود باید که دعای پادشاه اسلام را بر خود لازم داند و این فقیر و حقیر را نیز دعای خیر کند.

Bu kısa eseri bir mukaddime, on iki bab ve bir hâtime olarak düzenledim ve onu yüce Sultan, ümmetlerin hükümdarlarının efendisi, Arap ve Acem sultanlarının efendisi, adalet ve insaf kanunlarının kurucusu, zulüm ve haksızlık kurallarının yıkıcısı, kâfirlerin ve isyancıların bastırıcısı, bozguncuların ve fesat çıkarıcıların kökünü kazıyıcı, Allah'ın dostlarının yardımcısı, Allah'ın düşmanlarının ezicisi, Allah'ın beldelerinin koruyucusu, Allah'ın kullarının yardımcısı, dönen gök kubbe dönmeye devam ettiği sürece benzeri olmayan, göklerden parlak bir zaferle desteklenmiş, düşmanlara karşı kahredici bir güçle zafer kazanmış, adalet ve iyiliklerin yayılmasına vesile olan, güvenlik ve huzur işaretlerini yayan, Allah'ın büyük ayetlerinin tezahürü, Allah'ın yüce kelimesinin ortaya çıkarıcısı, "Allah'a itaat edin" emrine muhatap olan, Allah'ın yardımıyla desteklenen, en hayırlı yardımcı tarafından yardıma mazhar olmuş, âlemlerin Rabbinin desteğiyle güç bulmuş, su ve toprak özülüyle yaratılmış, zamanın sultanlarının sultanı, kayıtsız şartsız hükümdarların delili, adaletin şanı her yanda yayılmış olan, Allah'ın sonsuz lütuflarıyla özel kıldığı, hükümdarlığını ebedi inayetlerle ölümsüzleştirdiği, saltanat ve hilafet temellerini tamamlayan, adalet ve merhamet emirlerini yerine getiren, delilleriyle açıklık getiren, açık zaferiyle başarıya ulaşan, Allah'ın sağlam sözüyle "Müslümanlara hidayet, rahmet ve müjde" olarak bahşettiği **Sultan**

Şahrüh Bahadır'ın yüce unvanlarıyla süsledim. Allah onun hilafetini zamanın akışı boyunca sürdürsün ve saltanatını günler ve aylar devam ettiği sürece desteklesin. Zira İslam sultanı, bu ilmi hem bilgi hem de uygulama açısından eksiksiz anlamaya ve bu sanatı derinlemesine incelemeye büyük bir önem vermekteydi ve bu ilimle ilgili her şeyi sağlamaştırmıştı. Bu nedenle, bu kitabı onun yüce unvanlarıyla süsleyip onurlandırdık. Bu kitaptan istifade eden her kimse, İslam sultanına dua etmeyi bir borç bilsin ve bu fakir ve aciz kişiye de hayır dualar etsin.

Merâgî, Şevval 837'de (Mayıs 1434) kendi eliyle istinsah ettiği *Makâsidü'l-elhân* 'ın üçüncü nüshasında da tıpkı ikinci nüshada olduğu gibi methiye ve takdim ibarelerini aynı şekilde kaydetmiştir. Ancak, Sultan Şahrüh'un adı boş bırakılmıştır (Melik, nr. 832, vr. 2b).

Nüshalarda ibarelerin boş bırakılmasının iki önemli nedeni olabilir. Birincisi, nüshalar istinsah edilirken başlıklar ve işaretler bazen metin kalemi ve renginden farklı bir biçimde istinsah edilir. Müstensihler, sürekli kalem ve mürekkep değiştirmemek adına, farklı renkte yazılması gereken yerleri boş bırakır ve daha sonra yazarlar. Bu durumda, bazen müstensihler boş bırakılan yerleri yazmayı unuturlar. İkinci bir sebep ise, farklı kalem ve mürekkeple yazılan ibareler, özellikle de özel isimler, bilinçli bir şekilde silinir ve yer boş bırakılır. Merâgî bu nüshada, farklı mürekkep ve kalemlerle yazılması gereken ibareler ve işaretlerin tamamını istinsah etmiştir. Ancak sadece Şahrüh'un adının (معين السلطنة والدين سلطان شاهرخ محمداً) yazılması gereken yer boş bırakılmıştır. Bu da, bu ibarenin sonradan silinmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. (Şekil 12)

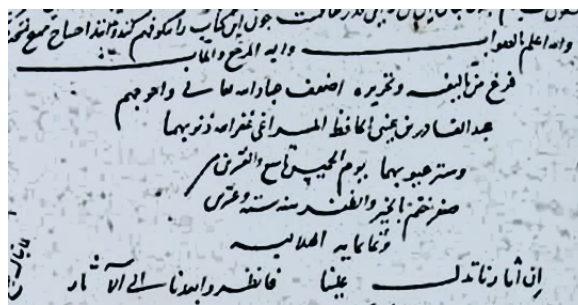

Şekil 12: Merâgî, *Makâsidü'l-elhân*, Melik Ktp., nr. 832, vr. 2b

2. II. Murad'a Sunulan *Makâsidü'l-elhân*'ın Tahrif Edilmiş Nüshası

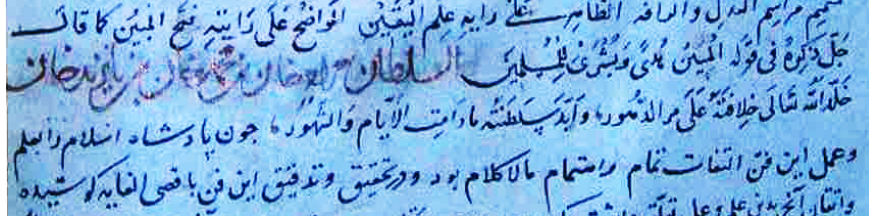
Söz konusu *Makâsidü'l-elhân* 'ın, *Câmiu'l-elhân* gibi iki farklı versiyonu bulunduğu söylenebilir. Merâgî, *Makâsidü'l-elhân* 'ın 22 Zilkade 821 (21 Aralık 1418) tarihinde istinsah ettiği ikinci versiyonu olan Paris nüshasını (nr. 1121), temize çekerek 29 Safer 826 (11 Şubat 1423) tarihinde istinsahını tamamlamıştır.

Bu nüsha, daha önce Rauf Yekta Bey'in kütüphanesinde bulunmaktaydı. Yekta Bey'in vefatından sonra bazı el yazmaları satılmıştır. Bu nüsha da bir müzayedede 11 bin sterlin karşılığında satılarak yurt dışına götürülmüş olup, şu anda Amerika'da bir özel koleksiyonerin mülkiyetindedir (Sezikli, 2007: 37), (Şekil 13).

Şekil 13: Merâgî, *Makâsidü'l-elhân*, ABD-Yekta Bey. Vr. 61a

Bu nüshada, dikkate şayan olan husus şu ki aynı Merâgî'nin Şevval 837'de (Mayıs 1434) istinsah ettiği (Melik, nr. 832) nüshasında olduğu gibi eserin ithâf ettiği sultanın ismi (معين السلطنة والدين سلطان شاهرخ محماد) silinmiştir. Ancak bu nüsha tahrife maruz kalarak silinen yere "es-Sultan Murad Han b. Muhammed Han b. Bayezid Han" (السلطان مرادخان بن محمدخان بن بايزيدخان) ibaresi farklı bir kalem ile eklenmiştir (Şekil 14).

Şekil 14: Merâgî, Makâsidü'l-elhân, ABD-Yekta Bey. vr. 2b

Makâsidü'l-elhân'ın tahrif edilmiş bu nüshası üzerinden de Sultan II. Murad için hazırlanmış meşhur Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Revan, nr. 1726) bulunan nüsha Muhammed b. Muhammed b. İlyas tarafından 14 Cemaziyülahir 838 (15 Ocak 1435) istinsah edilmiştir. Bu nüsha üzerinden de Nuruosmaniye (nr. 3656) kütüphanesinde bulunan nüsha Zilhicce 903'te (Temmuz 1498) istinsah edilmiştir.

Nüshada, Sultan Murad'ın ismi tahrif edilerek silinmiş bir ibare üzerinde ve metnin kalem ile farklı bir üslupla yazıldığı açıkça görünebilir.

Tahrif edildiği düşüncesini destekleyen bir diğer husus, Merâgî'nin Şahrüh'a sunduğu 22 Zilkade 821 (21 Aralık 1418) tarihli nüshada yer alan övgü ve methiyelerin, Sultan Murad'a ithâf edilen tahrif edilmiş nüshada da yer almasıdır. Merâgî, *Câmiü'l-elhân*'da Şahrüh'u "Padişâh-ı İslâm" unvanıyla överken, *Makâsidü'l-elhân*'da da benzer methiyeler dizmiştir. Ayrıca, Şahrüh'a atfedilen "kâfirlerin ve isyancıların bastırıcısı", "Allah'ın düşmanlarının ezicisi", "Allah'ın beldelerinin koruyucusu", "göklerden parlak bir zaferle desteklenmiş", "düşmanlara karşı kahredici bir güçle zafer kazanmış" gibi sıfatların Sultan Murad'ın bu dönemdeki hayatına pek de uygun olmadığı açıktır.

17 yaşında, 824 (1421) yılında Osmanlı tahtına çıkan Murad'ın, kendisine ithâf edilen ve tahrif edilmiş *Makâsidü'l-elhân*'ın 826 (1423) tarihli nüshası hazırlanırken birçok yenilgi aldığı ve toprak kaybettiği bilinmektedir. Bu süreçte Bizanslılarla doğrudan bir savaşa girmeyen, hatta bazen onların desteğini alan Murad, babası Mehmed Çelebi'nin (ö. 824/1421) Osmanlı Devleti'ne bağladığı Germiyanogulları, Menteşeoğulları, Aydınogulları, Saruhanogulları ve İsfendiyarogulları gibi beyliklerin bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle karşı karşıya kalmıştır (İnalçık, 2020, s. 31/164-172).

Ayrıca, Merâgî, bu nüshayı istinsah ederken yaklaşık 70 yaşındaydı ve bu yaşta Herat'tan Bursa veya Edirne'ye gitmesi neredeyse imkânsızdır. Nitekim bu tarihlerde Semerkand'da bulunduğunu ve Uluğ Bey'in düzenlediği bir meclise katıldığını Giyâsüddin Cemşid-i Kâşânî'nin (ö. 832/1429) babasına yazdığı mektuptan öğrenmekteyiz (Kâşânî, 1375, s. 43). Ayrıca, Timurlu Devleti'nde sultanlar ve şehzadeler tarafından büyük saygı ve hürmet gören, Şahrüh'un adeta yakın çevresinden biri olan Merâgî'nin, Şahrüh'a ithâf ettiği eserini başka bir sultana yeniden ithâf etmesi de düşünülemez bir durumdur.

3. II. Murad'a Sunulan Makâsidü'l-elhân Nüshasını Tahrif Eden Kişi Üzerine Düşünceler

Tahrif durumunda bazen eserin yazarının ismi silinip, yerine başka bir isim yazılarak, tahrif eden kişi eseri kendisine aitmiş gibi gösterebilir. Ancak Merâgî'nin tahrif edilmiş nüshasında yazarın ismine dokunulmamış, yalnızca eserin ithâf edildiği sultanın adı Şahrüh'tan Murad'a çevrilmiştir. Bu durum, tahrifi yapan kişinin eseri II.

Murad'a sunarak eserin yazarıyla bağlantısı olduğunu ima etmek ve bu vesileyle Sultan Murad'a yakınlık kurup ilgi görmek niyetinde olabileceğini düşündürmektedir. Bu durumdan en çok faydalanabilecek kişi, Merâgî'nin oğullarından biri olduğu düşünülebilir.

Merâgî, eserlerinde Nûreddin Abdurrahman ve Nizâmüddin Abdürrahîm adlı iki oğlundan bahsetmiştir. Daha sonra, *Câmiu'l-elhân*'ın Bodleian Kütüphanesi'nde (nr. Marsh 282) bulunan nüshasında tashihler yaparken, oğlu Abdülaziz'in 1 Muharrem 816'da (3 Nisan 1413) doğduğunu öğrenmiş ve bu bilgiyi nüshanın kenarına not düşmüştür (Khazrai, Azadehfar, 1397, s. 174). Merâgî'nin, eserini Abdurrahman ve Abdürrahîm için yazdığı bilinmekle birlikte, bu iki oğlunun müzik alanında onun yolunu takip ettiğine dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak en küçük oğlu Abdülaziz, Osmanlı topraklarına gelmiş ve *Nekâvetü'l-edvâr* adlı eserini Fatih Sultan Mehmed'e sunmuştur (Nuruosmaniye, nr. 3646, vr. 2a). Dikkat çekici bir husus da, Merâgî'nin oğullarının isimlerinin 'Abd' (عبد) ile başlayıp, Allah'ın esmâü'l-hüsna'sı olan Rahman, Rahîm ve Aziz ile tamamlanmasıdır. Ayrıca, Abdurrahman ve Abdürrahîm için Nûreddin ve Nizâmüddin lakaplarını kullanmış olmasına rağmen, Abdülaziz için böyle bir lakap kullanmamıştır.

Merâgî'nin Safiyüddin adında başka bir oğlunun varlığı, Hândmîr'in (ö. 942/1535-36) *Düstûrî'l-vüzerâ* adlı eserinden öğrenilmektedir. Hândmîr'in aktardığı bilgilere göre Safiyüddin, oldukça şakacı bir kişiliğe sahipti ve Şahrüh'un sarayıyla yakın temas halindeydi. Bunun yanı sıra, hilekâr bir yapısı olduğu da vurgulanmaktadır.

Hândmîr, eserinde Safiyüddin'in hilekarlığını şöyle anlatmıştır: Emir Alaüddin Ali Şekkânî, Şahrüh tarafından vezaret makamına atandıktan sonra, diğer vezir Hâce Giyâsüddin Pir Ahmed ile aralarında devlet malları üzerinde müdahaleler olduğu iddiasıyla suçlamalar ve tartışmalar yaşandı. Şahrüh, her iki vezirin birbirlerinin icraatlarını araştırmalarını emretti. Bu araştırmalar sırasında, Şekkânî, Herat'a bağlı ve oldukça yüksek gelir getiren Yahya Âbad köyünün, Hâce Giyâsüddin tarafından, Hâce Abdülkâdir-i Merâgî'nin oğlu Safiyüddin'e çok düşük bir kira karşılığında verildiğini tespit etti.

Babasının nüfuzundan yararlanarak bu getirimden faydalanan Safiyüddin, bu durumu öğrendiğinde, şakacı ve hevesli bir karaktere sahip olmasıyla Şekkânî'yi bostanına davet ederek büyük bir ziyafet verdi. Ziyafet sırasında, Safiyüddin, hileyle Şekkânî'ye bol miktarda esrar ve afyon yedirdi. Şekkânî, yemekten sonra bu maddelerin etkisiyle sarhoş olup oturduğu yerde bayıldı. Safiyüddin, hemen ata binip Şahrüh'un huzuruna çıkarak şöyle dedi: "Hâce Giyâsüddin Pir Ahmed hakkında inceleme ve araştırma yapmakla görevlendirdiğiniz Şekkânî, ilk olarak bu miskin kiraladığı tarlaya geldi ve o kadar esrar içti ki bedeninden bir uzvu kesilse fark etmezdi."

Şahrüh, bu iddiaya ilk başta inanmadı, ancak güvenilir birini Yahya Âbad köyüne göndererek Şekkânî'yi sarhoş halde ata bindirip huzuruna getirtti. Şahrüh, bu durumu görünce Şekkânî'ye büyük cezalar kesmiştir.

Hândmîr, eserinde bu olayın sonucundan ve Safiyüddin'in yaptığı hilesinin ortaya çıkıp çıkmadığından bahsetmemiştir.

Merâgî'nin oğlunun isminin Safiyüddin olması dikkat çekicidir, zira diğer iki oğlunun isimlerinde olduğu gibi "Nûreddin" ve "Nizâmüddin" lakaplarıyla birlikte "Abdurrahman" ve "Abdürrahîm" isimleri kullanılmıştır. Ancak, Sadiyüddin ve Abdülaziz isimli oğulları için bu lakaplar ve isimler izlenmemiştir. Bu durum, Safiyüddin ve Abdülaziz'in aslında aynı kişiye ait bir isim olabileceğini, yani adının "Safiyüddin Abdülaziz" şeklinde olarak düşünülmesi gerektiğini akla getirebilir.

Abdülkâdir Merâgî'nin Şahrüh'a sunduğu *Makâsidü'l-elhân* nüshasının tahrif edilerek Sultan II. Murad'a sunulması sürecinde en fazla yarar sağlayabilecek kişinin, oğlu Abdülaziz olabileceği ihtimali dikkate alınmalıdır. Ayrıca, Merâgî'nin diğer oğlu Safiyüddin'in Şahrüh'un vezirini hile ile tuzağa düşürdüğü bilgisi de göz önüne

alındığında, Safiyüddin ile Abdülaziz'in aynı kişi olduğu düşüncesi güçlenmektedir. Abdülaziz'in Osmanlı topraklarına gelerek Fatih Sultan Mehmed'e eser sunmuş olması da bu fikri destekler niteliktedir. Büyük olasılıkla, Safiyüddin (Abdülaziz)'in vezire kurduğu hilenin açığa çıkmasıyla birlikte Herat'tan ayrılmak zorunda kalmış ve Sultan II. Murad'a yakınlık sağlamak amacıyla babasının eserini tahrif ederek onu Murad'a hediye etmiş olabilir.

Sonuç

El yazma nüshalar, bilimsel araştırmalar için temel kaynaklar arasında yer almaktadır. Ancak, bu nüshalara yapılan beşerî müdahaleler, zaman zaman yanlış anlamalara ve hatalı sonuçlara sebep olabilmektedir. El yazmalarında tahrif ve tashif olarak adlandırılan değişiklikler, kimi zaman yanlışlıkla, kimi zaman ise bilinçli bir şekilde belirli bir amaç doğrultusunda yapılmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de de tahrif ile ilgili ayetlerin yer alması ve birçok âlimin tahrif ve tashif konularında eserler kaleme almış olması, bu meseleye duyulan ilginin tarihsel derinliğini göstermektedir.

Sehven yapılan tahrifler, çoğunlukla müstensihlerin bilgisizliği, istinsah ettikleri nüshanın zor okunması ya da hatalı bir şekilde istinsah olması gibi nedenlerle ortaya çıkmaktadır. Bu tür hatalar, müelliflerin şikâyetlerine yol açmış ve bazen müstensihlerin eser üzerinde yaptıkları müdahaleler nedeniyle, kinayeli bir dille, müstensihlerin de müellifle birlikte eserin telifinde ortak oldukları imâ edilmiştir.

Bilinçli bir şekilde gerçekleştirilen tahrifler ise mezhepsel, siyasî ya da şahsî menfaatler gibi sebeplerle yapılmıştır. Nitekim Endülüs'ün Müslümanların elinden çıkmasının ardından, bir grup müstensihin İslâmî eserler üzerinde Müslümanlar aleyhine tahrifler yaptırdığı bilinmektedir.

Bu tahriflerin, mûsikî yazma eserlerinde de yapıldığı gözlemlenmektedir. Örneğin, Abdülkâdir-i Merâgî'nin torunu Mahmud'un telif ettiği *Makâsidü'l-edvâr* adlı eserin, II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman'a ithâf edilen farklı nüshaları mevcuttur. Bu durum, eserin zaman içerisinde farklı amaçlar doğrultusunda yeniden düzenlendiğini veya müdahaleye uğradığını göstermektedir.

Bu tahriflerle ilgili en meşhur örnek, Abdülkâdir-i Merâgî'nin II. Murad'a ithâfen yazdığı *Makâsidü'l-elhân* adlı eseridir.

Merâgî'nin mûsikî nazariyatında sultanlara ithâf ettiği eserlerde izlediği yöntem genel olarak şu şekildedir: İlk olarak eseri telif eder, ardından üzerinde tashihler ve düzeltmeler yapar ve nihayet temize çekilmiş nüshasını sultana ithâf eder. Örneğin, *Câmiu'l-elhân* adlı eserinde olduğu gibi, Merâgî bu eseri başlangıçta 816'da (1413) oğulları Nüreddîn Abdurrahman ve Nizâmüddîn Abdürrahîm için telif etmiştir. Merâgî, bu nüshayı oğlu Nüreddîn Abdurrahman'a hediye etmesinden dolayı kendisi için yeniden istinsah etmeye başlamış ve 818'de (1415) bu süreci tamamlamıştır. Daha sonra, eseri Sultan Şahruh'a takdim etmek amacıyla nüsha üzerinde birtakım değişiklikler yapmış; eserin dibâcesinin derkenârına Şahruh'a yönelik medhiyelerini ve takdim ifadelerini eklemiştir. Bu aşamadan sonra, temize çekilmiş bir nüsha hazırlanmış ve Şahruh'a yönelik övgüler eserin metnine yerleştirilmiştir. Ayrıca, ilk iki nüshada iki oğlu için yazdığı ibareler de metinden çıkartmıştır.

Abdülkâdir-i Merâgî'nin *Makâsidü'l-elhân* adlı eserinde de aynı yöntem takip edilmiştir. Merâgî, eserin telifini 12 Ramazan 821'de (13 Ekim 1418) tamamlamış, ardından eseri Sultan Şahruh'a sunmaya karar vermiş ve 22 Zilkade 821'de (21 Aralık 1418) ikinci bir nüshasını istinsah etmiştir. Daha sonra, bu nüshayı Şahruh'a takdim etmek için 29 Safer 826'da (11 Şubat 1423) temize çekmiştir. Merâgî, bu temize çekilmiş nüshada uzun ifadeler ve büyük övgülerle Sultan Şahruh'u methetmiştir. Ancak, 826 (1423) tarihli temize çekilmiş bu nüsha, daha sonra tahrife uğramış; Şahruh'un ismi silinerek yerine Sultan Murad'ın ismi yazılmıştır. Tahrife uğrayan bu nüsha üzerinden de Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki (Revan, nr. 1726) bulunan meşhur nüsha 838'de (1435) istinsah edilmiştir.

Makâsîdü'l-elhân'ın 826 (1423) tarihli nüshasında yapılan tahrif açıkça görülmektedir. Ancak bu tahrifin varlığını güçlendiren başka deliller de bulunmaktadır.

Birincisi, Merâgî bu tarihte (826/1423) yaklaşık 70 yaşında ve o dönemde Semerkant'ta olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu yaşta Semerkant'tan veya Herat'tan Bursa'ya ya da Edirne'ye gitmesi pek mümkün değildir.

İkinci bir delil ise, Merâgî'nin Timurlu sultanları ve şehzadeleri nezdinde büyük bir saygı ve hürmet görmüş olmasıdır. Özellikle de Şahruh ile çok yakın ilişkileri vardı ve neredeyse onun nedimi konumundaydı. Bu sebeple, eserini hem Şahruh'a hem de II. Murad'a sunmuş olması beklenemez.

Üçüncü delil ise, tahrif edilen nüshanın hazırlandığı 826 (1423) yılında II. Murad henüz 19 yaşındaydı ve saltanatının ikinci yılında bulunuyordu. Bu dönemde Murad, önemli yenilgiler almış, babasının fethettiği toprakların birçoğunu kaybetmişti. Dolayısıyla eserde geçen büyük övgülerin ve kendisine verilen yüce sıfatların, o dönemdeki siyasi ve askerî durumu göz önüne alındığında, II. Murad'ın gerçek durumuyla örtüşmediği aşikârdır. Bu durum, tahrif iddiasını daha da kuvvetlendirmektedir.

Tahrifin kim tarafından gerçekleştirildiği konusunda dikkati çeken bir nokta, nüshada müellif ismi üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmamış olmasıdır. Yapılan tahrif, eserin takdim edildiği sultanın isminin Şahruh'tan Murad'a değiştirilmesinden ibarettir. Dolayısıyla, tahrifi gerçekleştiren kişinin eserin müellifi ile bir bağı olduğunu ima ederek Sultan Murad'a yakınlık kurma niyetinde olduğu düşünülebilir. Bu durumdan en fazla yararlanan kişiler Merâgî'nin oğullarıdır.

Merâgî'nin Nüreddîn Abdurrahman, Nizâmüddîn Abdürrahîm ve Abdülaziz adında üç oğlu olduğu, eserlerinden anlaşılmaktadır. Abdurrahman ve Abdürrahîm'in müzik alanında Merâgî'nin izinden gidip gitmedikleri ise bilinmemektedir. Ancak küçük oğlu Abdülaziz, Osmanlı topraklarına gelerek *Nekâvetü'l-edvâr* adlı eserini II. Murad'ın oğlu Fatih Sultan Mehmed'e sunmuştur. Ayrıca, kaynaklardan Merâgî'nin Safiyüddin adında başka bir oğlu olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Eğlenceye ve eğlenmeye düşkün olan bu oğul, Şahruh'un vezirlerinden Hâce Pir Ahmed'den yüksek gelir elde eden Yahya Âbâd köyünü oldukça düşük bir miktarla kiralamıştır. Şahruh'un diğer veziri Şekkânî, devletin malları üzerinde araştırma yapmak üzere görevlendirilmiştir. Safiyüddin, bu durumu öğrenince ve faydalandığı rantı kaybetmemek için bir hileyle Şekkânî'yi tuzağa düşürmüş ve esrar içirerek baygın düşmesini sağlamıştır. Şekkânî'nin durumu Şahruh'a iletildiğinde, Şahruh ona büyük bir ceza vermiştir.

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus, Merâgî'nin iki oğlu Abdurrahman ile Abdürrahîm'in Nüreddîn ve Nizâmüddîn lakaplarıyla anılmış olmalarıdır. Ancak diğer oğlu Abdülaziz için bir lakap, Safiyüddin için ise bir isim kaydedilmemiştir. Bu durum, Abdülaziz ile Safiyüddin'in aynı kişi olabileceğini düşündürmektedir; yani Merâgî'nin diğer oğulları gibi "Safiyüddin Abdülaziz" olarak anılması muhtemeldir. Safiyüddin için zikredilen sıfatlar ve özellikler, nüshanın tahrifine dair bir izlenim vermektedir. Eğer Safiyüddinin, Şahruh'un vezirine kurduğu tuzakla ilgili durumu açığa çıkmışsa, kaçmak zorunda kalmış ve Osmanlı topraklarına sığınmış olabilir. Dolayısıyla, Osmanlı sultanı II. Murad ile yakınlık kurmak amacıyla Abdülkâdir-i Merâgî'nin oğlu olduğunu ve babasının kendisine bir eser ithâf ettiğini göstermek için elindeki nüshayı tahrif etmiş olma ihtimali bulunmaktadır.

Kaynakça | References

- Abdülaziz Merâgî. *Nekâvetü'l-edvâr*. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye nr. 3646.
- Abdülkâdir-i Merâgî. (1356). *Mekâsidü'l-elhân*. (thk. T. Bineş). Tahran, Bongâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitab.
- Abdülkâdir-i Merâgî. (1366). *Câmiu'l-elhân*. (thk. T. Bineş). Tahran, Bongâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitab.
- Abdülkâdir-i Merâgî. (1370). *Şerh-i Edvâr*. (thk. T. Bineş). Tahran, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Abdülkâdir-i Merâgî. (1388). *Câmiu'l-elhân*. (thk. B. Khazrai). Tahran, Ferhengistân-ı Hüner.
- Abdülkâdir-i Merâgî. *Câmiu'l-elhân*. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye nr. 3644.
- Abdülkâdir-i Merâgî. *Câmiu'l-elhân*. Oxford Bodleian Kütüphanesi, nr. Marsh 282.
- Abdülkâdir-i Merâgî. *Mekâsidü'l-elhân*. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye nr. 3656.
- Abdülkâdir-i Merâgî. *Mekâsidü'l-elhân*. İstanbul, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Köşkü, nr.1726.
- Abdülkâdir-i Merâgî. *Mekâsidü'l-elhân*. Meşhed, Âsitân-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi, nr. 5390.
- Abdülkâdir-i Merâgî. *Mekâsidü'l-elhân*. Paris, Bibliotheque Nationale Manuscripts Kütüphanesi, nr. 1121.
- Abdülkâdir-i Merâgî. *Mekâsidü'l-elhân*. Tahran, Melik Kütüphanesi, nr. 832.
- Abdülkâdir-i Merâgî. *Şerh-i Edvâr*. Tahran, Milli Kütüphane, nr. 2385.
- Devletâbâdî-i Zâvulî. *Bahr-i Mevvâc*. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 235.
- el-Haccâr, V. (1984). Rahletü'n-nilüfer ev âheri'l-Umevîyyin. Dımaşk, Matba'atu'l-kitâbi'l-'Arabî.
- Hândmîr (1317). *Düstûrû'l-vüzerâ*, (nşr. Saîd-i Nefîsî). Tahran, İntişârât-ı İkbâl
- Herevî, N. M. (1369). *Nakd ve Tashih-i Mutûn: Merâhil-i Nüşheşinâsî ve Şivehâ-yi Tashih-i Nüşehâ-yi Hattî-i Fârsî*. Meşhed, Âstân-ı Kuds-i Razavî.
- Hüseyni, S. M. T. (1388). *Nağme-i Rûd*. Tahran, İntişârât-ı Sûre-i Mihr.
- Hüseyni, S. M. T. (1393). *Fihrist-i Destnivishâ-yı Fârsî-i Kitâbhâne-i Nuruosmaniye-İstanbul*. Tahran, Bünyâd-ı Ferhengî-i Şükûhî.
- Hüseyni, S. M. T. (1400). *Fihrist-i Destnivishâ-yı Fârsî-i Kitâbhâne-i Esad Efendi-İstanbul*. Tahran, İntişârât-ı Meclis-i Şurâ-yı İslâmî.
- Hüseyni, S. M. T. (1401). *Fihrist-i Destnivishâ-yı Fârsî-i Kitâbhâne-i Şehid Ali Paşa-İstanbul*. Tahran, İntişârât-ı Meclis-i Şurâ-yı İslâmî.
- Hüseyni, M. (2024). *Sanatçı ve Sultan*. İRCİCA.
- İbn Arabşâh. (1986). *'Acâ'ibü'l-makdûr fî nevâ'ibi Tîmûr*. (thk. Ahmed Fâiz elHümasî), Beyrut, Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Bezzâz, (1376). *Şafvetü's-şafâ'*. (thk. Tabatabai, G.R.), Tahran, İntişârât-ı Zeryâb.
- İbn Haldûn. (1951). *et-Ta'rîf bi'bn Haldûn*. (nşr. et-Tancî, M.), Kahire, Li-Cenneti'ttelif ve't-tercüme ve'n-neşr.
- İnalçık, H. (2020). "Murad II", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31 (164-172). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- İşler, E. (2011). "Tashîf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*: C. 40 (s.128-129). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Kâşânî, Cemşid. (1375). *Nâme-hâ*. (nşr. Bagheri, M.). Tahran, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî.
- Khazrai, b., Azadehfar, M.R. (1397). "Abd al-Aziz b. Abd al-Qâder-e Marâghi and his innovations in music (Based

- on his Naqāvāt al-advār and other writings”, *Âine-i Mirâs* (62)1,173-184.
- Mahmud-i Merâgî. *Makâsиду'l-edvâr*. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2413M.
- Mahmud-i Merâgî. *Makâsidu'l-edvâr*. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 3649.
- Mahmud-i Merâgî. *Makâsidu'l-edvâr*. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 3650.
- Sezikli, U. (2007). *Abdülkâdir-i Merâgî ve Câmiu'l-elhân'ı*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi.
- Sezikli, Ubeydullah - Hüseyini, Seyid Muhammed Taki. “Abdülkâdir-I Merâgî'nin Günümüze Ulaşamayan Eserleri”. *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/2 (Eylül 2023), 863-886. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2023.1297037>.
- Tarakçı, M. (2010). “Tahrîf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi: C. 39* (s. 422-424). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Tunâhî, M. (1984). *Medhal ilâ Târihi Neşri't-Turâsi'l-'Arabî*. Kahire, Mektebeti'l-Hâncî.
- Yazarlar. (2005). *Meshu's-surat, Serika ve Tahrifu Turâsi'l-ümme*. Bahreyn, Cemiyeti't-tecdidi's-sıkâfiyeti'l-ictimâ'îyye.
- Zendî, 'Â. (1395). "Nemune-i ez Tashihât-ı Kudemâ: el-Yeminî Ebu Nasr Utbî ve Şerh-i Sadru'l-efâzıl Harezmi", *Âine-i Mirâs* 14(58), 233-245; SID. <https://sid.ir/paper/147360/fa>.